

De “vadertaal” Latijn in de dertiende eeuw

door

Marc VAN UYTFANGHE

Mij valt de eer te beurt te handelen over de enige taal in het drieluik van het colloquium, die destijds voor “heilig” doorging. Als dusdanig was het Latijn opgenomen in een andere *trias*, samen met het Hebreeuws en het Grieks, want in die drie talen had Pilatus (volgens Johannes 19:19-20) op het kruis van Golgota een opschrift laten aanbrengen, dat luidde : “Jezus de Nazareeër, de koning van de Joden”. En hoewel alleen Hebreeuws en Grieks primaire bijbeltalen waren, werd het Latijn in het Westen vanaf de vierde eeuw als dé taal bij uitstek van de *tres linguae praecipuae* beschouwd, omdat het *imperium Romanum* de wegbereider van de evangelisatie was geweest. Daarom was trouwens, zo dacht men, al in het kruisopschrift aan de taal van Rome de middelste, m.a.w. de ereplaats, toegewezen¹. Als taal waarin wij de Schrift en de kerkvaders lezen, voert het Latijn ons naar het eeuwig leven, aldus Smaragdus van Saint-Mihiel in de negende eeuw². De grammatica was voor hem en voor andere Karolingische *clerici* en monniken een heilsmiddel geworden, een “geloofsact” die kaderde in het algemene *rectitudo*-ideaal³. Geleerden in de Middeleeuwen wisten uiteraard wel dat het bijbellatijn een vertaaltal was, maar dat deed er niet meer toe. En de man in de straat was er toen, en zelfs nog lang na de Middeleeuwen, van overtuigd dat het Latijn de taal van Jezus zelf was geweest : van Aramees had de gewone christen immers nog nooit gehoord.

Mijn bedoeling is de positie te schetsen van het Latijn in de Middeleeuwen, meer bepaald in de dertiende eeuw en in de Nederlanden, met name ook in relatie tot het Nederlands, dat dan

1. Cf. Hilarius van Poitiers († 367), *Tractatus super psalmos, prol.*, 15 (Joh. 19:20) : ... *et erat scriptum hebraice, latine et graece* (lezing van de *Itala*). Daarover : cf. LENTNER, pp. 34-36 (ook over Augustinus).

2. *Liber in partibus Donati en Expositio in regula sancti Benedicti* (ed. E. DUEMMLER, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini*, I, Berlijn 1881, pp. 607-609, 616-617). Cf. LENTNER, p. 92.

3. Cf. M. BANNIARD, *Viva voce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*, Paris 1992, pp. 348-368.

voloop aan verschriftelijking toe is. Ik moet daarvoor vanzelfsprekend, al was het maar in vogelvlucht, enkele krachtlijnen aangeven van de voorgeschiedenis die tot die positie geleid heeft. In de dertiende eeuw is het Latijn als literaire taal inderdaad reeds op zijn retour, en brengen de zich emanciperende volkstalen het een eerste knauw toe, die men in termen van prestige dan ook weer niet moet overdrijven, verre van daar.

*

* *

Het Latijn had oorspronkelijk helemaal niets heiligs of uitzonderlijks. Als streektaal van *Latium* (bewoond door de *Latini*) was het één van de Italische dialecten (naast Oskisch, Umbrisch, Faliskisch, enz.), dat door de veroveringen van Rome de taal is geworden van Italië en van de westelijke helft van het *imperium*. Dus niet omdat het superieur was ten opzichte van de andere dialecten, maar om extralinguïstische redenen: dit in de taalgeschiedenis recurrent verschijnsel zal later ook verklaren waarom het *francien*, Gallo-Romaans dialect van het Île-de-France, de basis van het Frans is geworden (vanaf de twaalfde eeuw) of de gewesttaal van Holland die van het Algemeen Nederlands (vanaf de zestiende eeuw)⁴.

In het Oosten kon het Latijn niet op tegen het oude, prestigieuze Grieks (integendeel: de Romeinen keken zelf op naar het Grieks en de aristocratie in Rome en Italië liet haar kinderen Grieks leren⁵), maar in het Westen zijn de "substraattalen" (Keltisch, Iberisch, Retisch, Ligurisch, Punisch, enz.) na een lange periode van tweetaligheid opgeslorpt door het Latijn, taal van de veroveraars en hun administratie, hun leger, hun scholen, hun kooplui⁶. Dat Latijn wordt de moedertaal van wat sinds de vierde eeuw her en der de *Romania* zal heten. De "klassieke" literatuur⁷ in die taal, overigens het resultaat van een zeer selectieve overlevering, is hoogstaand, aristocratisch en bijzonder gestileerd, en maskeert daardoor de

4. Cf. GYSSELING, *De geschiedenis*, pp. 39-40 (o.m. over de rol van de emigratie van het meest ondernemende deel van de bevolking uit het Zuiden naar het Noorden in 1584-1585).

5. Men vergelijkte, *mutatis mutandis*, met de positie die het Frans lang in Vlaanderen heeft bekleed, en men zou dus bij wijze van boutade van antieke "Griekskiljons" kunnen spreken.

6. De inheemse talen hadden niet het prestige van het Latijn (zoals het Latijn destijds niet het prestige van het Grieks had), maar hun volledige eliminatie heeft lang geduurd (het Keltisch bv. lijkt in Noord- en Midden-Gallië pas in de 4de of zelfs in het begin van de 5de eeuw echt te zijn verdwenen).

7. *Sensu stricto* slechts vanaf het midden van de 1ste eeuw vóór Christus tot de dood van Augustus († 14 na Christus), *sensu lato* tot de dood van Tacitus († ca. 115/120).

dagdagelijkse omgangstaal (al zijn de *sermo urbanus* en de *sermo vulgaris, rusticus* slechts facetten, registers van één en dezelfde taal). Dankzij de grafschriften en dankzij de graffiti van Pompeji en Herculaneum weten we intussen wel dat Jan modaal in Rome of in eender welke provinciestad niet sprak in de trant van *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra*?⁸ Gelukkig sprak hij niet zo, stel u voor...

Het christendom drukt vanaf de tweede helft van de tweede eeuw en vooral in de volgende eeuwen een eigen stempel op het Latijn. De "school van Nijmegen" (van Jozef Schrijnen [† 1938], Christine Mohrmann [† 1988] en hun leerlingen) mag dan al wat overdreven hebben met haar theorie van de oudchristelijke *Sondersprache*⁹, de invloed van het christendom, zowel "innoverend" als "democratiserend", is onmiskenbaar.

Innoverend, omdat de nieuwe godsdienst (van Semitische herkomst) zich in het Westen eerst heeft verspreid bij Griekstalige inwijkelingen (Paulus zelf schreef zijn brief aan de Romeinen in het Grieks). Daardoor zijn, na een periode van tweetaligheid in de christelijke gemeenschappen, talrijke Griekse leenwoorden in het Latijnse lexicon terechtgekomen (genre *apostolus, baptisma, evangelium, presbyter, schisma, synodus*, enz.), die later in het middeleeuws Latijn en in de Europese talen zullen overgaan. Ook leenvertalingen of *calques* (bv. *benedictio* < εὐλογία ; *trinitas* < τριάς) en nieuwe betekenissen van bestaande woorden (bv. *gratia* > genade; *resurgere* > verrijzen) doen hun intrede. Het Grieks zelf houdt het langst stand in de liturgie, die in Rome pas in de vierde eeuw volledig wordt gelatiniseerd (met nog Griekse relicten, bv. het *Kyrie eleison* van de mis). Cultustaal is immers per definitie sacraal-conservatief (men denke aan het Latijn zelf tot het Tweede Vaticaans Concilie, of aan het Koran-Arabisch).

Met democratiserende impact (in die vroege fase, want later zal het anders worden) bedoel ik dat het christendom, om zoveel mogelijk mensen te bereiken (ook de *simplices*), een utilitaire, "pastorale" visie op taal ontwikkelt, die deels afstand neemt van de antieke retoriek. De omgangstaal krijgt dus meer kansen in de literatuur, al was het maar omdat de Latijnse bijbel (*Vetus Latina*, Vulgaat), een vaak scrupuleus letterlijke vertaling van met name het

8. Ook Petronius († 65 na Christus) imiteert in de *Cena Trimalchionis* van zijn *Satyricon* de omgangstaal van de vrijgelatenen (*liberti*) in Zuid-Italië.

9. Cf. J.-C. FREDOUILLE, "Latin chrétien" ou "latin tardif" ?, in : *Recherches augustiniennes* 29 (1996), pp. 5-23.

koinè-Grieks (Nieuwe Testament), op een eigensoortige wijze vreemde elementen (hebraïsmen, grecismen) combineert met vulgarismen. De *auctoritas divina* adelde a.h.w. die termen of wendingen uit de spreektaal, want "God maakt geen fouten". Als hij zegt "kauwen" i.p.v. "eten" (*manducare* > Fr. *manger*, Ital. *mangiare*) of *dico quod/quia* i.p.v. *dico* + infinitiefzin, dan is dat *ipso facto* goed¹⁰.

Naast het bijbellatijn en het liturgisch Latijn wordt in de late Oudheid ook een Latijnse theologische en institutioneelkerkrechtelijke terminologie gesmeed. En het probleem zelf van de verhouding tot de profane antieke erfenis krijgt eveneens een definitieve oplossing, wanneer het christendom binnen het Romeinse rijk eerst een "officieus" (onder Constantijn [† 337]), daarna een "officieel" statuut (onder Theodosius [† 396]) heeft verworven. Tussen de afwijzende houding van sommige "fundamentalisten" en de imitatiezucht van diegenen die zelfs de evangeliën in hexameters omdichten om beter de heidense aristocratie te bekeren, vindt Augustinus († 430) een aanvaardbaar compromis, dat voor eeuwen zal gelden : de klassieke literatuur mag ook voor christenen dienen als didactische propedeuse voor de bijbelstudie en de theologie. De monniken zullen dus in hun *scriptoria* naast christelijke ook heidense teksten kopiëren, die daardoor voor het nageslacht zijn gered, al was dat niet strikt de bedoeling. Intussen heeft ook de stijl van de christelijke auteurs een zeker "reformisme" ondergaan (men schrijft "eenvoudiger" of "traditioneler" naar gelang van het genre of het beoogde publiek)¹¹.

Een aantal ingrediënten van het middeleeuws Latijn liggen dus hier al vast : continuïteit met het klassiek en laat Latijn, de bijbel en de oudchristelijke innovaties (het klassiek-christelijk "dualisme" zal overigens een grondkenmerk worden van de Middellatijnse literatuur), de invloed van de *sermo simplex* (die de christenen de *sermo humilis* noemen). Het Latijn is het natuurlijk en tegelijk heilig expressiemedium geworden van de westerse kerk en is als dusdanig

10. De constructie *scio quod* komt reeds voor bij Plautus, maar het klassiek Latijn vermeed deze wending uit de spreektaal. Over de *auctoritas divina* : cf. A. MARIGO, *Il vulgarismo alle origini della lingua latina nel medioevo : l'auctoritas divina*, in : *Studi Medievali* 13 (1940), pp. 321-356.

11. Augustinus bv. schrijft merkkelijk "ongekunstelder" in zijn *Sermones ad populum* dan in zijn geleerde traktaten. Cf. V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, Paris 1981³, pp. 17-18.

al zo gefixeerd dat men daarvan niet meer zal kunnen noch willen afstappen¹².

Ook niet wanneer de Germanen, na eeuwenlange contacten én confrontaties met de Romeinen, het westelijk *imperium* in de vijfde eeuw onder de voet lopen. Wanneer zij zich bekeren tot het katholicisme, hetzij vanuit hun oude Germaanse godsdienst (bv. Clovis, omstreeks 500), hetzij vanuit het arianisme, dan nemen zij het Latijn als geschreven cultuurtaal over (in de *leges barbarorum* bv.), en waar zij in de minderheid zijn ook als spreektaal, niet zonder dat gesproken Latijn in de *Romania* met hun "superstraattaal" te bevruchten¹³. Er komt nu ten andere in de geschreven taal een ingrediënt bij : in Latijnse wetteksten en in andere geschriften sluipen Germaanse woorden binnen, vaak met Latijnse uitgang : bv. *grafio* (> Ned. graaf) naast *comes* (> Fr. *comte*) in de *Lex Salica* (begin zesde eeuw); ... *tegumenta manuum quos Galli wantos vocant*, leest men in een heiligenleven uit de zevende eeuw (> Ned. want, Fr. *gant*)¹⁴.

Er is nog meer. Wanneer de kerk gaat missioneren in gebieden die nooit geromaniseerd zijn geweest of waar die romanisering zwak was of teniet is gedaan door de volksverhuizingen, dan voert zij met het geloof daar ook het "gedoopte Latijn" als cultus- en cultuurtaal in. Dit is voor het eerst gebeurd in het Keltische Ierland in de vijfde eeuw (met "Saint Patrick"), in Engeland rond 600, in Vlaanderen en daarna in het huidige Nederland (de Friezen) in de zevende en de achtste eeuw¹⁵, in de achtste/negende eeuw ook in Duitsland (de Saksen). Kerstening staat daar m.a.w. gelijk met latinisering op het vlak van de hogere cultuur. Men gaat in die gebieden dus Latijn aanleren en vervolgens ook schrijven. Dat is dan de eerste vorm van middeleeuws Latijn *sensu stricto*¹⁶, door Duitse filologen *Vater-*

12. Cf. F. OZANAM, *Comment la langue latine devint chrétienne*, in IDEM, *Oeuvres complètes*, II, Paris 1855, pp. 117-147.

13. Over dit concept van Walther von Wartburg : cf. C. TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1972⁶, pp. 267-348 ("Gli adstrati e i superstrati"). Een niet onaanzienlijk deel van het Franse lexicon bv. is van Germaanse oorsprong.

14. Jonas van Bobbio, *Vita Columbani abbatis discipulorumque eius*, I, 15 (ed. B. KRUSCH, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum*, IV, Hannover & Leipzig 1902, p. 81). De vorm *quos* vervangt *quae* (bij *tegumenta*) : cf. de protoromaanse evolutie neutrum > mannelijk.

15. De streek van Tongeren was al vroeger met het christendom in contact gekomen, vermits daar ca. 350 een bisschop wordt gesignaleerd (Servatius). Doornik had zeer waarschijnlijk een bisschop omstreeks het begin van de 6de eeuw (Eleutherius).

16. Praktisch is dit criterium evenwel niet hanteerbaar omwille van de zeer uiteenlopende tijdstippen. *Sensu lato* kan men dus het middeleeuws Latijn laten beginnen na de late Oudheid (cultuurhistorisch : einde 6de eeuw).

sprache, "vadertaal" genoemd, want het Latijn is daar nooit moedertaal geweest¹⁷. In de tiende/elfde eeuw zal daar nog Scandinavië bijkomen, alsmede bepaalde Slavische landen (Polen, Hongarije, Bohemen), die vanuit de westerse kerk zijn gekerstend en die dus zullen behoren tot het territorium van de Middellatijnse letterkunde, een veel groter territorium overigens dan dat van de klassieke Romeinse literatuur, zelfs al is Noord-Afrika in de zevende eeuw voor het Latijnse Westen en de *Romania* verloren gegaan door de arabisering en islamisering¹⁸.

Waar leerde en schreef men Latijn? In de late Oudheid gingen de christenen naar de openbare Romeinse school, maar die heeft de volksverhuizingen niet lang overleefd (in Italië wel wat langer dan elders). Aangezien het christendom, zoals het jodendom en de islam, een godsdienst van het "boek" is (de bijbel) en ook andere teksten benutte (liturgische *codices*, geschriften van de kerkvaders), moest de kerk er nu zelf voor zorgen dat haar clerus voldoende Latijn kende om die teksten te lezen en te verstaan. Zij nam dus voor eeuwen de "inrichtende macht" (zoals men in België foutief zegt¹⁹) van het onderwijs over, met de voornaamste bedoeling geestelijken op te leiden, rondom een bisschopskerk (de latere kapittelscholen), een parochiekerk (elementair onderricht) en in de kloosters. De geschreven geloofsbronnen vormden het uiteindelijk oogmerk, maar het propedeutisch basisprogramma op "middelbaar" niveau omvatte, in de geest van het reeds vermelde compromis van Augustinus, de *septem artes liberales* (nadien ingedeeld in *trivium* en *quadrivium*) van de vijfde-eeuwse encyclopedist Martianus Capella. Men begon met de *grammatica*, met behulp van de laatantieke handboeken van Donatus en Priscianus, die heel de Middeleeuwen door en zelfs nog later zullen gebruikt worden. In de *Romania* leert men nog steeds de geschreven versie van de moedertaal Latijn, want het zou een foute "retroprojectie" zijn te veronderstellen dat de gesproken taal al Frans, Occitaans, Spaans, enz., zou zijn geworden (men kan hoogstens gewagen van een soort "diglossie", in de oorspronkelijke betekenis van die term²⁰). Wel weerspiegelen de teksten uit de zesde, zevende

17. Of beperkte vormen van latinisering zijn er "weggeveegd" door de volksverhuizingen. De tegenstelling *Vatersprache - Muttersprache* (K. Langosch, W. von den Steinen) is een moderne beeldspraak, vermits de Romeinen de moedertaal juist *sermo patrius* noemden (*lingua materna* komt pas voor vanaf de 12de eeuw).

18. Al zijn er tot op heden nog Latijnse relikten naspeurbaar in Berberse dialecten.

19. Schoolbestuur heet in het Frans *pouvoir organisateur*...

20. Cf. C.A. FERGUSON, *Diglossia*, in: *Word* 15 (1959), pp. 325-340: diglossie is het naast mekaar bestaan, binnen één en dezelfde taal, van twee functionele registers, waarbij de

en achtste eeuw in zekere mate de evolutie van dat protoromaans Latijn en van zijn "diasysteem"²¹.

De Karolingische hervorming, die met name de schoolinfrastructuur reorganiseert en systematiseert²², zorgt voor een keerpunt, althans in het Frankenrijk. Germaan zijnde, had Karel de Grote († 814) Latijn geleerd als "vadertaal" (al kon hij het niet schrijven) en zijn zogeheten "cultuurminister" (en ontwerper van zijn programma), Alcuinus († 804), kwam uit Engeland, waar het schoollatijn dus ook vadertaal was. Zonder veel begrip voor de natuurlijke evolutie van de spreektaal in de *Romania*, wilden zij (overeenkomstig hun ideaal van *rectitudo* in alles), een uniform en "correct" Latijn herstellen²³ op basis van de kerkvaders en subsidiair ook van de klassieken, met inbegrip van een betere articulatie van letters en syllaben in de kerk²⁴, wat in Gallië leidde tot verstaanbaarheidsproblemen en een vervreemdingseffect. De kerk zag dit snel in : het concilie van Tours (813) verordende de preken om te zetten (*transferre*) in de *rustica Romana lingua* (de *langue romaine rustique*, wat in de connotatie van de tijdgenoten nog niet zomaar gelijkstond met "Romaans" of "Frans") of, in het Germaanse gedeelte van het rijk, in de *Thiotisca lingua* (vgl. "Diets", "Duits"), wat men trouwens al vroeger deed²⁵. Het ging dus wel om de *homiliae*, niet om de rest van de liturgie, die men bewust niet heeft omgezet. In de katholieke kerk zal dat zo blijven tot in de jaren '60 van de twintigste eeuw (nogmaals : cultustaal is conservatief). Ook de geleerdheid of geletterdheid in al haar vormen was toen in het Westen moeilijk concipieerbaar buiten het Latijn en zijn traditie (al werden in de negende eeuw in Engeland reeds inspanningen geleverd

gebruikers van het *low level* het *high level* wel nog min of meer verstaan, maar zelf niet meer spreken (cf. het moderne Griekenland tot in de jaren '70, Duitstalig Zwitserland, de Arabische landen). Het begrip wordt echter in de Angelsaksische wereld nu ook gebezigd voor echte "tweetaligheid", zodat terzake verwarring is ontstaan.

21. BANNIARD, *op. cit.* (noot 3), pp. 530-531, spreekt van een *polymorphisme généralisé des traits latins et romans* in de Merovingische periode (7de-8ste eeuw).

22. Nu moeten elke bisschopskerk, elke parochie en elk klooster over een school(tje) beschikken, daar waar het voordien ging om allerlei lokale initiatieven. Sinds de Karolingische tijd worden geestelijke opvoeding en intellectuele vorming ook beter onderscheiden (hoewel de samenhang uiteraard blijft bestaan).

23. Reeds ten tijde van Pepijn de Korte († 768) komt zulks tot uiting in de orthografie.

24. Cf. Alcuinus, *Dialogus de rhetorica* (ed. K. HALM, *Rhetores Latini minores*, Leipzig 1863), 16 : ... *verba sint passim et aequabiliter et leniter et clare pronuntiata, ut suis quaeque litterae sonis enuntientur*.

25. Over het geheel van conciliaire en andere bepalingen m.b.t. de "taalpolitiek" : cf. M. RICHTER, *Die Sprachenpolitik Karls des Grossen*, in : *Sprachwissenschaft* 7 (1982), pp. 412-437.

om belangrijke christelijke teksten in de volkstaal te vertalen²⁶). In het Oosten heeft men zich in deze soepeler opgesteld : men denke aan de Gotische bijbelvertaling van de ariane bisschop Wulfila in de vierde eeuw en aan de creatie van een Oudslavische kerkspraak met dito alfabet op basis van het Grieks ten tijde van de byzantijnse missionarissen Cyrillus († 869) en Methodius († 885)²⁷.

In het Westen zal ook in de *Romania* de volkstaal nu geleidelijk haar eigen weg gaan, zij het dan in sommige gebieden (Italië met name) erg laat en niet zonder een blijvende linguïstische affiniteit met het Latijn. Maar ook in de Romaanse landen wordt de geschreven taal op de duur vadertaal, die niet meer samenvalt met de moedertaal (diglossie wordt echte tweetaligheid) en die in de kerkelijke scholen (in aantal toegenomen sinds de Karolingische tijd) overal wordt aangeleerd door een geestelijke elite. De dualiteit *litteratus/illitteratus* beantwoordt quasi volledig aan de tegenstelling *clericus/laicus*, afgezien van enkele uitzonderingen in vorstelijke en hoogadellijke kringen²⁸. De middeleeuwse maatschappij wordt inderdaad gekenmerkt door wat de sociolinguïsten "oligoliteraliteit" noemen, met het Latijn als "acrolect"²⁹. Door zijn quasi-monopolie op die geschreven, geleerde, sacrale taal, geniet de clericus een ongekend prestige en dus ook een grote spirituele macht.

Is die sacrale taal na de stapsgewijze bewustwording van de autonomie van de Romaanse volkstalen een dode taal geworden? Dat zou zo geweest zijn, was men gebleven bij het wat stroeve, "laborieuze" Latijn van de Karolingische schoolhervorming. Men is evenwel daarbij niet gebleven, want na 1000 doet zich een merkwaardige evolutie voor. In de klooster- en kapittelscholen die voortbouwen op de Karolingische erfenis, "rijpt" het Latijn verder en krijgt men het als vadertaal hoe langer hoe beter onder de knie. Dat middeleeuws Latijn komt tot een opvallende maturiteit, die het in staat stelt om bij nieuwe politieke, geestelijke en maatschappelijke problemen en bewegingen als de investituurstrijd, de kerkher-

26. Cf. *infra*, noot 48.

27. Over het aanvankelijke verzet van de westerse clericus en van de paus tegen deze onderneming : cf. LENTNER, pp. 47-53. In het Oosten waren talen als bv. het Koptisch en het Oudsyrisch al vroeg door het christendom gehonoreerd.

28. Cf. R. MCKITTERICK, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989; EADEM (ed.), *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, Cambridge 1990 (genueanceerde visie).

29. Cf. M. SELIG, *Le passage à l'écrit des langues romanes - État de la question*, in : M. SELIG, B. FRANK, J. HARTMANN (ed.), *Le passage à l'écrit des langues romanes*, Tübingen 1993, pp. 9-29, hier pp. 15-16 (met ook de positievere term *semi-oralité = situation déjà marquée par l'écrit, mais où l'oral domine encore fortement*).

vorming, het conflict tussen het pausdom en de Duitse keizer, de kruistochten, enz., het vehikel te zijn van ideeën, kritieken, polemieken, verhalen³⁰. Zulks heeft geleid tot de "renaissance" van de twaalfde en het eerste kwart van de dertiende eeuw, waarin Frankrijk de toon aangeeft (*Gallia scriptoribus dives*), maar die in heel Europa een rijke literatuur voortbrengt³¹.

*

* *

Het Latijn is inderdaad niet alleen de taal van de liturgie, het onderwijs, de exegese, de theologie, de filosofie, het recht, de administratie, maar ook van (ik citeer Erich Auerbach³²) *eine ganze Fülle von neuen und lebendigen Formen* in historiografie, hagiografie, epiek, (ongemeen scherpe) polemieken en satiren, toneel, dierenepos, brieven, preken, *exempla*, enz., en niet in het minst in de religieuze lyriek (de massa hymnen, tropen en *sequentiae*) en de profane lyriek, de zogeheten vagantenpoëzie (de *Carmina Burana* en andere internationale repertoria) met haar satiren, haar natuur-, liefdes-, spel- en drinkliederen. *In taberna quando sumus, non curamus quid sit humus*: in de kroeg zong men Latijn, zoals in de kerk³³. Dit is sprankelende, ritmische en rijmende verskunst, onbekend in de Oudheid³⁴. Dat soort poëzie en ook bepaalde vormen van kunstproza (prozacursus en prozarijmbv.) hebben de Latijnse taal van binnenuit vernieuwd en soepeler gemaakt. Zij is in de twaalfde eeuw een "half-levende" taal geworden, vlot gesproken en geschreven communicatiemedium, van een minderheid, een elite weliswaar, maar die tussen de elfde en de dertiende eeuw toch verveelvoudigde, doordat het aantal docerenden en studerenden, en dus Latijn-kennenden, fors toenam in de steden (de nieuwe cultuur is overigens onlosmakelijk verbonden met de opkomst en de bloei van de middeleeuwse stad)³⁵. In de

30. Cf. MOHRMANN, *Le latin médiéval (Langue morte ou langue vivante ? - La prose - La poésie)*, in EADEM, *Études*, II, pp. 181-232, spec. pp. 193, 197-203.

31. Cf. C. BROOKE, *The Twelfth Century Renaissance*, Harcourt 1973; DE GHELLINCK, p. 3 (*Gallia scriptoribus dives*: citaat van Raoul de Caen in 1112).

32. AUERBACH, p. 203.

33. *Carmina Burana*, nr. 196, ed. A. HILKA & O. SCHUMANN, I, 3, Heidelberg 1970, pp. 35-36.

34. De basis werd gelegd in de 4de eeuw, met name in de strofische hymnen, op basis van het jambisch metrum (met steeds een zelfde aantal syllaben), van Ambrosius († 397), maar dat was nog geen ritmische, accentuerende poëzie *stricto sensu*.

35. Cf. AUERBACH, p. 206.

kapittelscholen aldaar ontwikkelt men ook een positiever kijk op deze wereld en zijn geneugten, contrasterend met de *contemptus mundi* van de vroege Middeleeuwen (die wel doorleeft in de kloosters) en bevorderd door de studie van de klassieken, nu ook *an sich* en niet meer alleen als "oefenmaterie".

Voor wat de bijdrage van de Nederlanden betreft tot de Middellatijnse literatuur van circa 1050 tot circa 1350, verwijs ik naar het overzicht van wijlen mijn Gentse collega Lieven Van Acker in de *Geschiedenis van de Nederlanden*³⁶. De centra zijn daar met name de domkapittels van Utrecht, Luik en Doornik, kapittelscholen rond collegiale kerken zoals Maastricht en Brugge (Sint-Donaas, waar Jakob van Maerlant zijn opleiding kreeg), de abdijen van Sint-Omaars, Gent (Sint-Pieters en Sint-Baafs), Sint-Truiden, Gembloers, de Hollandse grafelijke abdij van Egmont. De predominantie van het Zuiden is hier onmiskenbaar. Ik moge hier enkel aanstippen dat één van de meesterwerken van die Middellatijnse letterkunde, het dierenepos *Ysengrimus* (de zowat 6500 hexameters en pentameters tellende, "geleerde" inspiratiebron van de Reinaertromans) in Gent is tot stand gekomen rond het midden van de twaalfde eeuw. Ik laat in het midden of deze bijtende satire het werk is van een "neopagane libertijn" zoals wel eens is beweerd³⁷, maar de dichter (magister Nivardus ?) illustreert op zijn minst hoever men kon en durfde gaan in het ventileren van een fundamenteel ongenoegen t.o.v. allerlei misbruiken in kerk en maatschappij.

Wat is het wezen van dat middeleeuws Latijn ? Het is een supranationale taal, die van de christelijke *respublica clericorum* of *respublica litterarum*, die nationale en ethnische grenzen overstijgt. Het middeleeuws Latijn volgt normen, maar dat zijn niet altijd die van het klassiek Latijn : Christine Mohrmann sprak terecht van *un normativisme évolutif*³⁸, met een zeer soepele variatie inzake vocabularium, syntaxis (met opvallend veel parataxis in het proza) en stijl. Het lexicon is bijzonder creatief door middel van prefixering en suffixering (bv. *circumferentia* : omtrek; *decretista* : specialist kerkelijk recht; *infirmaria* : ziekenkamer; *infortiare* : versterken; *lucratorie* : uit winstbejag; *septimanarius* : wekelijks; *torneamentum* : steekspel), maar ook door openheid voor neologismen, zelfs uit de volkstalen (bv. *burggravius* : burggraaf [naast *vicecomes* > Fr.

36. VAN ACKER, *De Latijnse literaire cultuur*; cf. ook DE MOREAU, *passim*; POST, *Kerkgeschiedenis, passim*, IDEM, *Scholen, passim*.

37. Cf. F.P. KNAPP, *Das lateinische Tierepos*, Darmstadt 1979, pp. 40-89, hier p. 58.

38. MOHRMANN, *Le latin médiéval, op. cit.* (noot 30), p. 195.

vicomte]; *sala* : gebouw, vertrek, zaal; *scabinus* : schepen; *stapulus* : beker)³⁹. Mochten de middeleeuwers dus de televisie hebben gekend, dan zouden zij zeker *televisio* hebben aanvaard, zonder beroep te doen op de pompeuze Neolatijnse omschrijving van kardinaal Bacci : *imagingum transmissio per electricas undas...*⁴⁰. De polysemie wordt nog groter dan in het laat Latijn : *fides* bv. betekent "trouw" zoals in het klassiek latijn, "geloof" zoals in het oudchristelijk taalgebruik, maar ook de typische "feodale loyaliteit"; *miles* betekent, behalve "soldaat", ook "ridder" (overigens naast de nieuwvorming *caballarius* > Fr. *chevalier*, uit het volkslatijnse *caballus* > Fr. *cheval*)⁴¹.

Daaruit resulteert ook de zeer grote verscheidenheid van het middeleeuws Latijn. Tijdens de voorbereiding van het colloquium drukte een neerlandicus bij mij zijn verwondering uit over bepaalde mengteksten Latijn-Nederlands (waarop ik nog even zal terugkomen) en vroeg zich af hoe dit kon gebeuren met de heilige, geleerde taal die het Latijn toen toch was. Het middeleeuws Latijn is inderdaad een uitermate gediversifieerd verschijnsel. In tegenstelling tot het klassiek Latijn, is uit de Middeleeuwen quasi alles bewaard, het beste en het slechtste. Sommige gedichten zijn zo classiciserend perfect, dat men ze lang ten onrechte voor antiek heeft gehouden⁴². Er is metrische en ritmische poëzie. Er is antiquiserend proza en er is de bijbelse *stilus suavis*. Er is de prachtige *sermo mysticus* van bv. een Bernardus van Clairvaux († 1153). Er is de filosofische en de juridisch-ambtelijke taal. Er is de eenvoudige, paratactische *narratio* van bv. de *exempla*, die soms doet denken aan bepaalde "tussenregisters" tussen het Latijn en de Romaanse volkstaal⁴³.

Men vergeet daarbij niet dat Latijn steeds als een vreemde taal moest worden aangeleerd : zoals voor allochtone kinderen bij ons nu stond alfabetisering gelijk met het leren van een *nieuwe* taal⁴⁴. Velen kenden die op de duur grondig, zodat het Latijn voor hen a.h.w. een

39. Cf. STRECKER & PALMER, pp. 46-58.

40. A. BACCI, *Lexicon vocabulorum quae difficilium latine redduntur*, Roma 1963⁴, s.v.

41. M. BLOCH, *La société féodale*, I : *La formation des liens de dépendance*, Paris 1939, pp. 121-126, spreekt, m.b.t. de noodzaak om de *parole intérieure* weer te geven in het Latijn, over "les perpétuels à peu-près". Kritische bedenkingen hierover bij WOLFF, p. 137, die wijst op de evolutie naar grote precisie in de dertiende eeuw (cf. ook *infra*).

42. Bv. F. MUNARI, *Ovid im Mittelalter*, Zürich & Stuttgart 1960, pp. 11-12 (elegie van Godfried van Reims, einde 11de eeuw).

43. Over bepaalde *specimina* van *Latinum circa Romanum* (dat de *clerici* volgens een document uit Andalusië van 1290 niet mogen spreken, omdat de leken het kunnen verstaan) : cf. D.S. AVALLE, *Protostoria delle lingue romanze*, Torino 1965, pp. 194-197.

44. Cf. MOSTERT, *Kennisoverdracht*, p. 107.

tweede natuur werd. Bij anderen verliep dat proces moeizamer en werden fouten gemaakt (die men uiteraard moet onderscheiden van de gewone Middellatijnse taalverschijnselen, die getuigen van een dynamische evolutie sinds de late Oudheid). *Eine ganze Reihe verschiedener Welten des mittelalterlichen Latein*, zo bestempelt de reeds geciteerde Erich Auerbach de diverse registers, biotopen en functies van het middeleeuws Latijn⁴⁵.

*
* *

Wat stond daar aanvankelijk tegenover in de volkstalen, afgezien uiteraard van de mondelinge communicatie van de grote meerderheid van de bevolking? De verschriftelijking is vroeger begonnen in de *Germania* dan in de *Romania* (zevende/achtste eeuw)⁴⁶, waar lang een interne diglossie binnen het Latijn heeft bestaan (buiten Frankrijk ook nog lang na de Karolingische periode). Kwantitatief en kwalitatief blijft die geschreven productie ver achter bij de Latijnse; volkstalige teksten werden doorgaans slechts opgetekend wanneer *litterati*, d.w.z. *clerici*, zich ervoor interesseerden. Het betreft ten andere vooral hulpmiddelen voor die *clerici* en monniken: glossen in Latijnse handschriften, *glossaria* als bv. de Duitse *Abrogans* (tweede helft achtste eeuw), pogingen ook om de vaak ontoereikende prediking in de volkstaal wat aan te vullen voor een adellijk luisterpubliek (men denke bv. aan de Duitse *Heliand* in de eerste helft van de negende eeuw⁴⁷). Vertalingen van geestelijke en schoolliteratuur verschijnen vooral in Engeland eind negende eeuw (met een systematisch programma terzake onder koning Alfred de Grote)⁴⁸. Notker Labeo († 1022) zal zich daarmee ook in Duitsland

45. AUERBACH, pp. 203-205.

46. Het eerst in Engeland. Over de eerste religieuze dichter Caedmon (7de eeuw), en over de Beowulf (ca. 700?): cf. *ibidem*, p. 202, WOLFF, p. 131.

47. Cf. AUERBACH, p. 201 (het *Evangelienbuch* van Otfrid von Weissenburg sluit weer meer aan bij de "kerkelijke geleerdheid" dan de "germaniserende" *Heliand*); LENTNER, pp. 71-84 ("Religiöse Schriften in deutscher Sprache": ook over andere vertalingen van religieuze basisteksten); WOLFF, pp. 123-127 (ook over epische teksten als het *Hildebrandslied* en het *Ludwigslied*).

48. Cf. AUERBACH, p. 202: "Die Angelsachsen wurden nicht von fremden Erobern christianisiert, noch waren sie selbst, wie die gallischen Franken oder die italischen Langobarden, eine Minderheit, deren Volkstum in dem des überlagerten Volkes aufging. Die Christianisierung vollzog sich bei ihnen nicht im gleichen Masse auf Kosten der Volkssprache und der Volksüberlieferung... Immerhin war die Grundlage des angelsächsischen Schrifttums so stark, dass die westsächsische Erziehungsreform Alfreds am Ende des 9. Jahrhunderts, die in vieler Hinsicht der karolingischen vergleichbar und auch von ihr beeinflusst ist, ein weit stärker

gelasten, maar heeft geen onmiddellijke navolgers⁴⁹. Dit soort creaties waren in vele gevallen een "avontuur", want de betrokken *litterati* kenden slechts het Latijnse alfabet, dat niet altijd adequaat de fonemen van de volkstaal kon weergeven. Zij konden dus niet op een traditie, laat staan een grammatica van de nationale taal terugvallen, al had Karel de Grote dat wel gewild⁵⁰.

Die teksten zijn meestal slechts in één of in weinig manuscripten overgeleverd en in materiële symbiose met een Latijnse "context" (men spreekt in dat verband van "paratexten")⁵¹. In de Nederlandse literatuur zijn er met name de *Wachtendonkse Psalmen*, de *Leidse Willeram*, de *probatio pennae* in een handschrift uit Oxford (*Hebban olla vogala...*), het lofvers uit Munsterbilzen⁵². Voor de eerste doorlopende Middelnederlandse teksten moet men wachten tot het einde van de twaalfde eeuw (Hendrik Van Veldeke). De Nederlandse letterkunde duikt m.a.w. op "in het oksel van het Latijnse schrijfbedrijf"⁵³. En als er al volkstalige literatuur in West-Europa voorhanden was, dan diende die vaak om te worden voorgedragen of voorgezongen door "jongleurs", ter verstrooiing van een bepaald adellijk publiek, of in "paraliturigisch" verband. Als die *ioculatores* bv. een hagiografisch werk reciteerden, dan konden zij zo de kerk gunstiger stemmen jegens hun beroep⁵⁴. Alles bijeen kan men stellen dat tijdens de "renaissance" van de twaalfde en het eerste kwart van de dertiende eeuw de volkstalige schriftuur nog altijd in haar adolescentiefase verkeert en nog niet echt de vadertaal bedreigt⁵⁵. Wel dient het Occitaanse taalgebied zich al in zekere mate als een

volkssprachliches Gepräge trägt"; WOLFF, p. 131; C. PLUMMER, *Life and Times of Alfred the Great*, Oxford 1902, reprint New York 1970.

49. Over Notker en zijn *Mischprosa von Latein und Althochdeutsch*: cf. LENTNER, pp. 79-81; WOLFF, pp. 127-131.

50. Cf. Eginhard, *Vita Karoli Magni* (ed. L. HALPHEN, Paris 1947), 29: *Item barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit memoriaeque mandavit. Inchoavit et grammaticam patrii sermonis* (daarvan lijkt niets bewaard te zijn). Aelfric Grammaticus († ca. 1020) vertaalde op zijn beurt Latijnse werken in het Engels en schreef de eerste Latijnse grammatica in het Engels (vertaling van Priscianus). In zijn proloog zegt hij dat men de regels daarvan ook op de landstaal zelf zou moeten toepassen. Cf. J. HURT, *Aelfric*, New York 1972.

51. Cf. AUERBACH, pp. 201, 210-212 (over de Romaanse teksten); M. SELIG, *Parodie et protocole - L'importance de la "citation" pour les premiers documents des langues romanes*, in *op. cit.* (noot 29), pp. 91-108, hier pp. 91-95.

52. Overzicht bij DE VRIES, WILLEMYNS, BURGER, pp. 27-29.

53. F. VAN OOSTROM, in SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN e.a., p. 3.

54. Goed overzicht bij AUERBACH, pp. 215-218.

55. Cf. het hoofdstuk *Cristallisation* in WOLFF, pp. 139-196 (over Frankrijk, Engeland [na 1066 versterkt het Latijn zijn positie weer; vanaf het einde van de 12de eeuw ontwikkelt zich een belangrijke literaire productie in het Frans en het Engels], Duitsland, Spanje, Italië).

buitenbeentje aan : daar verschijnt in het begin van de twaalfde eeuw al een heuse volkstalige lyriek (de Troubadours) en worden al volop oorkonden in de volkstaal opgesteld, omdat de scribenten het Latijn niet altijd even goed machtig waren⁵⁶.

*
* *

De grote veranderingen komen in de meeste landen pas in de loop van de dertiende eeuw tot stand. Het onderwijs wordt verder uitgebouwd : onder impuls van de kerk krijgen nu ook sommige kleinere steden hun "Latijnse school" naar het voorbeeld van de grote kapittelscholen⁵⁷. Zodoende kunnen meer zonen van burgers en ook jongeren van buiten de stad studeren, al blijft het allemaal erg "clericaal". Maar er is meer. De dertiende eeuw levert, naast de gotische kathedralen, de grootste bijdrage van de Middeleeuwen tot de beschaving van de mensheid : de "kathedralen van de geest", nl. de universiteiten. Bij ons is Leuven pas in 1425 opgericht, maar elders zijn er al veel vroeger universiteiten ontstaan. Ik laat de vraag in het midden of één van de rechtsscholen van Bologna al vóór het einde van de twaalfde eeuw een "universiteit" was⁵⁸, maar in Parijs gaan leermeesters en studenten van de kapittelscholen zich rond 1200 verenigen in een corporatie (naar het voorbeeld van andere "gilden") : de *Universitas magistrorum et scholarium Parisiensium*. Deze wordt snel een vermaarde instelling, met een internationaal

56. *Ibidem*, pp. 147-152, met elementen van verklaring p. 151 : "Pour expliquer cette précoce et brillante naissance à l'écrit, il ne suffit pas d'invoquer l'absence vraisemblable d'une forte renaissance des études à l'époque carolingienne : ce n'est qu'un élément négatif, sensible dans les faiblesses des scribes du XIe siècle. Mais une culture originale s'est développée hors des cadres cléricaux, avec sa sensibilité propre, son idéal littéraire. Elle s'est appuyée sur un mouvement social qui rassemble, au sein des cours seigneuriales, petite noblesse et bourgeoisie. L'attachement à la langue occitane, perfectionnée comme moyen d'expression, s'affirme avec un caractère revendicateur dans l'hérésie : lorsque, en 1178, une mission vient la combattre à Toulouse, deux "parfaits" cathares lui remettent un mémoire en occitan; invités à parler latin pour être mieux compris, les deux hommes déclarent ne pas le savoir, et la discussion doit se poursuivre en langue d'oc !"

57. Het vierde concilie van Lateranen (1215) had daarover instructies uitgevaardigd : cf. LEBON, p. 166; PHILIPPEN, pp. 11, 15 (kapittelschool in Antwerpen). In de stad waar ikzelf heb gestudeerd, Dendermonde, was er een Latijnse school vanaf het begin van de 13de eeuw, na het Lateraans concilie (een *rector scholarum* wordt vermeld in 1265) : cf. L. PÉE, *Het Heilige Maagdcollège, 1834-1984. Bijdrage tot de geschiedenis van het onderwijs in het Dendermondse*, Dendermonde 1986, p. 14. In de 14de eeuw zijn er Latijnse scholen in bijna alle steden, ook kleine : cf. NAUWELAERTS, p. 369.

58. De universiteit van Bologna heeft in 1988 haar *saecularia nona* gevierd en beschouwt dus de stichting van een rechtsschool in 1088 als haar begin. De echte universitaire corporatie is daar evenwel ook slechts op het einde van de 12de eeuw aanwijsbaar.

docenten- en studentenpubliek ("Erasmus" of "Socrates" *longtemps avant la lettre*, maar dan met één supranationale onderwijstaal : het Latijn). Een *exilium* in een *terra aliena* was toen inderdaad al een courant gegeven in het onderwijs, dat ook aan de universiteiten nog steeds verstrekt werd door en aan *clerici* (op zijn minst in de brede zin van het woord : mannen die de tonsuur hadden ontvangen), al zal menig gediplomeerde later een ander beroep uitoefenen (arts of jurist bv.)⁵⁹.

Vele Nederlandstaligen, vooral Vlamingen, gingen reeds in de dertiende eeuw elders studeren, met name in Parijs, en voorts hebben "Dietse" geleerden een niet onaanzienlijke bijdrage geleverd tot het professorencorps aldaar en/of tot het wijsgerig en theologisch denken van die tijd : Hendrik van Gent († 1293), Siger van Brabant († ca. 1283), Willem van Moerbeke († 1286), vertaler van Aristoteles en vriend van Thomas van Aquino, om slechts enkelen te noemen⁶⁰. Volgens Jacques de Vitry († 1240), een notoire tegenstander van de universiteit, gingen de Vlamingen door voor "verkwisters, losbollen, zo slap als boter", doch hij had voor geen enkele groep van studenten een goed woord over⁶¹. Maar Filips IV (de Schone) van Frankrijk zal in 1297 verbieden dat Vlaamse studenten in Parijs en Orléans gemolesteerd worden omwille van de rebellie van de graaf van Vlaanderen⁶². De Guldensporenslag is dan niet ver meer af...

In dat universitaire milieu onderging het Latijn een grondige transformatie, vooral vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw. Zij getuigt eens te meer van de creativiteit van het middeleeuws Latijn, maar er zijn ook schaduwzijden mee verbonden. Ik doel dan op de verwetenschappelijking, de "vertechnisering" van het Latijn tot vaktaal van de filosofie en de theologie (de scholastiek). Voordien maakten deze disciplines nog min of meer deel uit van de "fraaie letteren", al deed de bloei van de *dialectica* in de twaalfde eeuw (met Abaelardus [† 1142] bv.) daar al enigszins afbreuk aan⁶³.

59. Het kerkelijk statuut bood de universitaire heel wat voordelen : cf. J. VERGER, *Les universités au moyen âge*, Paris 1973; IDEM, *L'essor des universités au XIIIe siècle*, Paris 1997; H. DE RIDDER-SYMOENS (ed.), *A History of the University in Europe, I : Universities in the Middle Ages*, Cambridge 1992, reprint 1994.

60. Cf. VAN ROOSBROECK, pp. 211-212; DE MOREAU, pp. 616-625.

61. *Historia Occidentalis* (ed. F. MOSCHUS, Douai 1971², 7 : ... *Brabantios viros sanguinum, incendiarios, rutarios et raptores; Flandrenses superfluos, prodigos et conversationibus deditos et more butyri molles et remissos appellabant* (p. 279).

62. *Epistula ad iusticiarios*, in : *Chartularium Universitatis Parisiensis*, II, Pariisiis 1891, p. 75.

63. Cf. MOHRMANN, *Le latin médiéval, op. cit.* (noot 30), pp. 212-215 (in de 12de eeuw kwam het oude dualisme klassiek/bijbels-christelijk tot evenwicht, maar een nieuwe antithese

Doch nu gaat men verder. Het middeleeuws Latijn was *sowieso* niet afkerig van lexicale nieuwvormingen, maar de hang naar precisering, nuancering en densiteit verrijkt voortaan de Latijnse woordenschat met nog een massa abstracte termen, deels "gecalqueerd" op het Grieks (van o.m. de "herontdekte" Aristoteles). Men denke bv. aan het semantisch veld van het begrip "zijn": *esse, ens, essentia, existentia, substantia, subsistentia* ..., om toch maar de nuances weer te geven. Ik verwijs ook naar het typische academische vocabularium als *baccalarius, bedellus, bursarius, disputatio, doctor, doctorare, facultas, licentia, licentiarie, rector, rectoratus*, etc., termen die wij deels nog gebruiken. *Une profonde modification du génie de la langue latine*, zegt daarover een Frans specialist in de thomistische wijsbegeerte⁶⁴. En een andere Franse mediëvist becommentarieert als volgt het *formaliter loqui* van de *disputationes* aan de middeleeuwse universiteiten: *rien n'a été plus important pour l'avenir de l'esprit que ces débats en apparence oiseux*⁶⁵. Pas in de late scholastiek (na de dertiende eeuw dus) gaat men echt overdrijven, met bv. abstracta gevormd op voornaamwoorden, van het type *haecceitas* (*quidditas* kwam al bij Thomas van Aquino voor). Toch boet het literaire Latijn reeds in de dertiende eeuw aan elegantie in, al brengen sommige genres nog prachtige specimina voort, bv. de *sequentia* (het *Lauda Sion*, het *Dies irae*, het *Stabat mater* dateren uit die tijd).

In de periode waarin de Latijnse bellettrie op haar retour is, komen de nationale talen (of streektaalen, moet men wellicht zeggen) als *scriptae* en als literatuurtaalen echt tot maturiteit. Hoewel zij absoluut nog niet geschikt zijn om de diepzinnigheden en spitsvondigheden van het scholastieke denken uit te drukken (daaraan dacht ook niemand), eisen zij toch reeds een klein aandeel van het onderwijs op. Met name in Gent (voor de eerste maal in Europa) hadden de burgers in 1192 een reglement uitgevaardigd dat aan om het even wie toeliet om een school te openen, en niet meer alleen aan de kanunniken. Dat is niet gelukt, omdat de kerk zich verzette. Doch rond het midden van de dertiende eeuw heeft zij moeten aanvaarden dat in bepaalde Europese steden burgerlijke schooltjes ontstonden voor elementair lezen, schrijven en rekenen in de volkstaal, om aan

duikt op, die tussen een retorisch-literaire en een filosofische cultuur, zoals destijds tussen Isocrates en Plato).

64. HUBERT, p. 227. Over het typische academische vocabularium: cf. de studies van Olga WEYERS.

65. J. LE GOFF, *Les intellectuels au moyen âge*, Paris 1957, pp. 100-104.

de behoeften van de kooplui en hun bloeiende markten te voldoen⁶⁶. Sommige priesters en religieuzen gingen zelf beroepsonderwijs geven, en begijnen bv. lieten zich in met de opvoeding en elementair onderricht voor meisjes⁶⁷. De verstedelijking en de emancipatie van de burgerij, met haar nieuwe beroepen, haar nieuwe eisen en haar nieuwe mentaliteit, verklaren een en ander, maar, laat ik het herhalen, bekwame kinderen van burgers gingen ook studeren aan de Latijnse scholen en zelfs aan een buitenlandse universiteit.

Die bevolkingsgroep had ook andere religieuze noden dan bv. de boeren. De bedelorden speelden daarop in in hun preken, die de burgers meer aanspraken dan de sermoenen van seculiere priesters. Er was trouwens nog meer aan het gisten op godsdienstig vlak. De dertiende eeuw is ook de eeuw van de wijdvertakte armoedebeweging én van ketterijen. In die middens wordt het monopolie van de clerus op de geloofsverkondiging en -interpretatie betwist, en dus ook het monopolie van het Latijn. De kerk zal daarop soms reageren door de lectuur of het bezit van bijbelteksten in de volkstaal te verbieden⁶⁸.

In vrouwenkloosters kenden de religieuzen wel meestal voldoende Latijn om bv. de psalmen te lezen of te zingen, maar niet noodzakelijk genoeg voor hun geestelijke verdieping in het algemeen of om onderling over religieuze zaken te communiceren, of om eventueel zelf te schrijven. De eerste niet-ambtelijke teksten in het Nederlands zijn het werk van religieuze vrouwen, de cisterciënzerin Beatrijs van Nazaret († 1268) en de begijn Hadewijch (eerste helft dertiende eeuw), die hun mystieke ervaringen in de eigen taal optekenen. Mystieke literatuur, als tegenhanger van de scholastiek, bestond uiteraard ook in het Latijn, maar nu *ook* in de volkstaal, in dit geval soms op het randje van de orthodoxie. Het plotse, schijnbaar moeiteloze ontstaan van deze mystieke taal in het Nederlands is ten andere een fascinerend verschijnsel, dat nog niet bevredigend is verklaard⁶⁹.

In elk geval, *laicus* is niet meer *ipso facto* synoniem van *illitteratus*, want naast een lekenluisterpubliek (nog altijd het

66. Cf. LEBON, pp. 167-168 (over Gent en Ieper). Algemeen : cf. AUERBACH, pp. 222-223 (in Duitsland waren ca. 1250 al diverse dergelijke scholen bekend); WOLFF, p. 141; NAUWELAERTS, p. 371.

67. Cf. LEBON, p. 173 (over de begijnen in Mechelen en de begarden in Brugge); PHILIPPEN, pp. 14-15.

68. Overzicht bij LENTNER, pp. 127-167 (p. 167 : de 14de eeuw wordt de *Jahrhundert der Laienbibel*).

69. Cf. SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN e.a.; AXTERS, pp. 205-238, 306-332.

voornaamste) komt in de dertiende eeuw ook een (zij het nog beperkt) lekenleespubliek op, o.m. in kringen van adellijke, al dan niet religieuze vrouwen. Het aantal manuscripten met volkstalige werken, ook profane, neemt toe, en vorsten en edellieden kopen nu ook *die* handschriften, niet alleen meer Latijnse⁷⁰. Iemand als Jacob Van Maerlant had wel vooral zijn opdrachtgevers in het Noorden, want in het graafschap Vlaanderen was de adel voorlopig nog Frans georiënteerd⁷¹.

Op het vlak van de ambtelijke taal verliest het Latijn eveneens zijn monopolie in de dertiende eeuw, zij het dan niet overal even vlug. Vóór de dertiende eeuw waren oorkonden (in het Latijn) vooral het voorrecht van kerkelijke en vorstelijke instanties en van de hoge adel, die perkament konden betalen en een beroep konden doen op *clerici* en monniken (ik denk bv. aan de diensten terzake bewezen door de abdij van Egmont aan de graaf van Holland)⁷². Elders was bezitsrecht vooral een kwestie van mondelinge overeenkomst met getuigen, maar wanneer de lagere adel, de patriciërs en de ambachtslui in de toen florissante steden op hun beurt de behoefte voelden aan geschreven transacties, dan waren er meer *clerici* nodig, die geleidelijk "klerken" zullen worden (het is hetzelfde woord) in dienst van een stad en van andere opdrachtgevers⁷³.

Gezien het publiek waarvoor deze mensen werkten en gezien hun vaak ontoereikende kennis van het Latijn (getuige de met volkstalige termen en zinsneden doorspekte Latijnse teksten, zoals bv. het *Register van wettelijke passeringen van de Sint-Baafsheerlijkheid te Gent* [ca. 1210 tot ca. 1240], het werk van een monnik *nota bene*), schakelden zij voor het gemak over op het Nederlands⁷⁴. In Gent komen al Nederlandse ambtelijke stukken voor in de eerste helft van de dertiende eeuw, in 1249 is er de *Schepenbrief van Bochoute*. In de tweede helft van de dertiende eeuw volgt Brugge in vrij snel tempo (behalve voor de stadsrekeningen, die in het Latijn gesteld blijven tot in 1302). Soms moet men rekening houden met een overgangsfase,

70. Cf. AUERBACH, p. 219 : "Vor allem aber ist entscheidend der Umstand, dass die Zahl der Fürsten und anderer Mäzene, für die kostbare und dauerhafte Handschriften von volkssprachlichen Werken hergestellt wurden, vor 1150 noch verschwindend gering war"; p. 223 : "Seit etwa 1200 entstehen Werke, die durch Form oder Inhalt oder beides verraten, dass sie zur Verbreitung durch Manuskripterwerb, zum Vorlesen im kleinen Kreise und sogar zur individuellen Lektüre bestimmt sind".

71. In tegenstelling tot bv. Limburg : cf. DE VRIES, WILLEMYNS, BURGER, p. 38.

72. Cf. MOSTERT, *De vroegste geschiedenis*, pp. 328-329.

73. Cf. DE VRIES, WILLEMYNS, BURGER, p. 40.

74. Overzicht bij GYSSELING, *De invoering*; IDEM, *De geschiedenis*, pp. 33-35; BURGERS.

waarin het Frans gebruikt wordt, zoals in de Vlaamse grafelijke kanselarij en in Ieper⁷⁵.

Een aanstekelijke beweging dus, maar elders, in oostelijk Brabant (vooral in grote steden als Brussel en Leuven), in Limburg, Oost-Nederland en Noord-Holland, is men veel langer trouw gebleven aan het Latijn⁷⁶. De Vlaamse invloed op Nederland werd overigens recent betwist, omdat in Middelburg al op het einde van de twaalfde eeuw stedelijke rechtsregels in de landstaal werden opgetekend⁷⁷. Er is hoe dan ook een zuid-noord-beweging op gang gekomen vanuit Zeeland via Dordrecht naar het graafschap Holland. Zij heeft zich geleidelijk doorgezet, met een explosieve stijging van Nederlandse stukken in de jaren 1280-1300, met dan nog 29% in het Latijn (waaronder de meeste oorkonden van de graaf van Holland, wiens waardebesef van het Nederlands misschien niet zo groot was als vroeger werd aangenomen)⁷⁸.

Het globale beeld mag dan al vrij gedifferentieerd zijn, een ambtelijke taal in het Nederlands krijgt alles bijeen vrij snel vaste vorm, proportioneel zelfs massaler dan in het Duitse taalgebied, met veel dialectische variatie ongetwijfeld, maar zeker geen anarchie⁷⁹. Ook de individuele creativiteit van bepaalde "vroege" vertalers mag in deze context niet onvermeld blijven: ik verwijs met name naar de versie in Gents dialect van de Latijnse statuten voor het gasthuis van lepralijders (zij dateert reeds van 1236)⁸⁰.

*

* *

Blijft nog de vraag naar de concrete interactie tussen Latijn en volkstaal, tussen vader- en moedertaal. Het Nederlands lexicon heeft vrij veel ontleend aan het Latijn, al zeer vroeg zelfs, ten gevolge van

75. In deze stad is het Frans de officiële schrijftaal in de tweede helft van de 13de eeuw.

76. In Limburg blijft men tot in het midden van de 14de eeuw hoofdzakelijk in het Latijn oorkonden. In het noordoosten dateert de vroegste oorkonde in de volkstaal van 1300 (Deventer).

77. Cf. BURGERS, pp. 136-137, 145.

78. *Ibidem*, pp. 134-135, 145: "Pas in de loop van de jaren tachtig, toen in het graafschap het Nederlands allerwege ingang vond in de verschillende schrijfcentra – waarbij men in de steden het meest consequent de landstaal ging gebruiken –, sloten ook de grafelijke klerken zich aan bij die ontwikkeling".

79. Cf. GYSSELING, *De geschiedenis*, p. 37; DE VRIES, WILLEMYNS, BURGER, p. 42 (geen anarchie, ondanks het feit dat iedere scribe op zijn eigen wijze de gesproken volkstaal moest zien neer te schrijven in een alfabet dat ontleend was aan een vreemde taal, het Latijn).

80. Deze en andere ambtelijke teksten in het Nederlands vindt men bij GYSSELING, *Corpus*, I.

de contacten tussen Romeinen en Germanen : bv. anker (< *ancora*), ark (< *arca*), balsem (< *balsamum*), emmer (< *amphora*), ijken (< *aequare*), kaas (< *caseus*), kalk (< *calx*), kamer (< *camera*), keizer (< *Caesar*), kelder (< *cellarium*), kerker (< *carcer*), ketel (< *catillus* < *catinus*), kers (< *ceresea* < *cerasea*), keuken (< *cocina* < *coquina*), kist (< *cista*), kok, koken (< *cocus*, *cocere* < *coquus*, *coquere*), kopen (< *caupo* : "kramer, kroegbaas"), molen (< *mola*), munt (< *moneta*), muur (< *murus*), peluw (< *pulvinus*), peper (< *piper*), pijl (< *pilum*), pilaar (< *pilare* < *pila*), pond (< [*libra*] *pondo* < *pondus*), put (< *puteus*), schotel (< *scutella*), schrijven (< *scribere*), sok (< *soccus*), straat (< [*via*] *strata*), venster (< *fenestra*), wal (< *vallum*), wijk (< *vicus*), wijn (< *vinum*), zaterdag (< *Saturni dies*), zolder (< *solarium*)⁸¹.

Dit proces ging door in de Middeleeuwen, na de kerstening. Men heeft bij ons uiteraard niet zo massaal (her)ontleend aan het Latijn als bv. in het Frans (met zelfs honderden "doubletten" van het type *frêle/fragile* [< *fragilis*], *poison/potion* [< *potio(nem)*], *rançon/rédemption* [< *redemptio(nem)*])⁸², maar de middeleeuwse leenwoorden zijn niettemin zeer talrijk. Voorbeelden van typisch christelijke termen zijn : abdij, abt (< *abbatia*, *abbatem*, acc. van *abbas*), altaar (< *altare*), apostel (< *apostolus*), bisschop (< *episcopus*), celebreren (< *celebrare*), deken (< *decanus*), duivel (< *diabolus*), engel (< *angelus*), evangelie (< *evangelium*), leek (< *laicus*), kanunnik (< *canonicus*), kapel (< *capella* < *cappa*)⁸³, kapelaan (< *capellanus*), kelk (< *calicem*, acc. van *calix*), klerk (< *clericus*), klooster/kluister (< *claustrum*), koor (< *chorus*), koster (< *custor* < *custos* [*ecclesiae*]), kruis (< *crux*), martelaar, martelen (< *martyr*, *martyrium*), metten (< *mattinae* < *matutinae preces*), mijter (< *mitra*), mis (< *missa*), monnik (< *monachus*), pasen (< *pascha*), patroon (< *patronus*), pelgrim (< *pelegrinus* < *peregrinus*), pinksteren (< *pentecoste*), prediken (< *praedicare*), priester (< *presbyter*), proost (< *praepositus*), sacrament (< *sacramentum*),

81. Een aantal van deze woorden blijken ontleend te zijn nog vóór de palatisering van de *c(k)* en de evolutie *v=w>v*. Sommige termen zijn latinisering van Griekse woorden. (*Libra*) *pondo* (een pond aan gewicht) is een versteende ablatief van *pondus* (2de verbuiging) i.p.v. *pondus*, *ponderis* (3de).

82. Cf. E. REINER, *Die etymologischen Dubletten des Französischen. Eine Einführung in die historische Wortlehre*, Wien 1980.

83. Oorspronkelijk de kerk te Aken ("Aix-la-Chapelle") waarin de mantel (*cappa*) van de heilige Martinus van Tours als relikwie werd bewaard.

tempel (< *templum*), vermaledijid (< *maledicere*)⁸⁴, zegenen (< *signare*)⁸⁵.

Maar ook vele andere woorden, die reeds in een Middelnederlandse vorm voorkomen, zijn van Latijnse herkomst: bv. aalmoes (< **almosina* < *eleemosyna*)⁸⁶, balans (< **bilancia* < *bilanx*), cijns (< *census*), domein (< *dominium*), doos (< *dosis*), faam (< *fama*), familie (< *familia*), hospitaal (< *hospitale* of *hospitalis* [*domus*]), idioot (< *idiota*), kaft (< *caffertorie* < *copertory* < *coopertorium*), kastijden (< *castigare*), klaar (< *clarus*), krocht (< *crypta*), kroon (< *corona*), kuis (< *consciuis*), les (< *lectio*), lijn (< *linea*), markt (< *mercatus*), meier (< *maior* [*domus*]), meter, peter (< *matrina*, *patrinus*), mijt (< *meta*), nuchter (< *nocturnus* ?), olie (< *oleum*), oogst (< [*mensis*] *Augustus*), pacht (< *pactum*, *pactus*), pek (< *picem*, acc. van *pix*), pels (< *pellicia* < *pellicius* < *pellis*), pen (< zowel *penna* als *pinna*), persoon (< *persona*), perzik (< *persicum*), pijn (< *poena*), plaag (< *plaga*), plant (< *planta*), poort (< *porta*), proeven/proberen (< *probare*), regel (< *regula*), roos (< *rosa*), school (< *schola*), speld (< *spinula*), spiegel (< *speglum* < *speculum*), spijs (< *spesa* < *spensa* < *expensa*), tegel (< *tegula*), tol (< *teloneum*), vals (< *falsus*), veinzen (< **fengere* < *fingere*), venijn (< *venenum*), vlegel (< *flagellum*), vorm (< *forma*), zavel (< *sabulum*), zijde (< **seda* < *seta* < *saeta*), zuiver (< *suber* < *sobrius*).

Soms twijfelt men tussen een directe Latijnse ontleening en een Oudfranse "tussenstap"⁸⁷. Deze veronderstelt men zeker in bv. appetijt (< *appétit* < *appetitus*), falen (< *faillir* < **fallire* < *fallere*), feest (< *feste* = *fête* < *festā*), fontein (< *fontaine* < *fontana* [*aqua*]), kaart (< *carte* < *charta*), kandelaar (< Picardisch *candelier* = *chandelier* < *candelarium* < *candela*), kans (< Picardisch *cance* = *chance* < **cadentia* < *cadere*), karwei (< *corvée* < *corvada* < *corrogata* [*opera*]), lamp (< *lampe* < *lampada* < *lampas*), letter (< *lettre* < *littera*), paars (< *pers* < *persus* < *persicus*), pas (< *pas* < *passus*), peinzen (< *penser* < *pensare*), perceel (< *parcelle* < **particella* < *particula* < *pars*), plaats (< *place* < *platea*), plan, plein (< *plan*, *plain* < *planum*), prijs (< *pris* = *prix* < *pretium*), rijm (< *rime* < *rhythmus*), rivier (< *rivière* < **riparia* < *ripa*), rozijn (<

84. Cf. ook gebenedijid < *benedicere*.

85. Vele van deze christelijke woorden zijn oorspronkelijk grecismen. In het Nederlands komen zij doorgaans reeds in de 13de eeuw voor, maar ik citeer ze hier in de moderne vorm.

86. Dit woord komt uit de religieuze semantische sfeer, maar is deze ontgroeid. Vgl. ook olie < *oleum* (olie voor kerklampen en sacramenten).

87. Men spreekt bijwijlen ook van een "Romaanse" tussenstap, maar vaak betreft het dan gewoon "laat volkslatijn".

Picardisch *rosin* = *raisin* < **racinus* < *racemus*), rumoer (< *rumour* = *rumeur* < *rumor[em]*), somber (< *sombre* < *sombrer* < *subumbrare*), soort (< *sorte* < *sortem*, acc. van *sors*), tenger (< *tendre* < *tener*), *tent* (< *tente* < **tendita* < *tendere*), tronk (< *tronc* < *truncus*). Desgevallend kan een Latijns woord ook via het Duits in het Middelnederlands zijn terechtgekomen, zoals bv. (lief)kozen (< Middelhoogduits *kōsen* < Oudhoogduits *kōsa* < *causari*, *causa*)⁸⁸.

Een woord als "vijver" leidt men af van *vivarium* via het Oudfrans *vivier*. Doch naast *viver(e)* komen in het Middelnederlands ook de vormen *wier*, *wūwere*, *wouwer* voor, die een zeer vroege ontlening postuleren, vergelijkbaar met wijk < *vicus* of wijn < *vinum*⁸⁹. Men moet dus de sporen van de *Latinitas* in onze taal ook zoeken in nu verdwenen woorden of vormen, of in dialectwoorden. Ik verwijs daarvoor naar een grondige studie van Antoon Weijnen, uit wiens rijk materiaal⁹⁰ ik bij wijze van voorbeeld het Middelnederlands *kemenade* (< *caminada* < *caminata*) en het Limburgs *pepel* = vlinder (< *papilio*) en *kanjel*, *kandel*, *kal* = (dak)goot (< *canalis*) citeer⁹¹.

Ten slotte hebben Middelnederlandse (met name mystieke) schrijvers vaak leenvertalingen op het Latijn "gecalqueerd" (eventueel via het Duits) : bv. barmhartig (= *barmherzig* = *misericors*), begrijpen (= *comprehendere*), bekennen (= *confiteri*), biecht (< *bi* + *ghicht* = *confessio*), ellende (< **alja* + **landa* = *captivitas*, *exilium*⁹²), geduld (= *patientia*), gehoorzaam (= *oboediens* [< *ob* + *audire*]), genade (= *gratia*), (on)hebbelijk (= *habilis*), invloed (= *Einfluss* = *influxus*), inwendig (= Hoogduits *inwendig* = *introrsus*, *introversus*), medelijden (= *compassio*⁹³), ootmoed (= *humilitas*), vagevuur (= *purgatorius ignis*), voorwerp (= *obiectum*), voorzienigheid (= *providentia*). De moderne periode zal daarmee doorgaan (bv. omstandigheid [= *circumstantia*], voortvluchtig [= *profugus*], voorwenden [= *praetexere*]), zodat een ganse conceptuele

88. Vgl. het Franse *causer* (*emprunt* sinds de dertiende eeuw).

89. Cf. *supra*, noot 81.

90. Maar voor zijn "Romaanse woorden" (WEIJNEN, pp. 422-429) : cf. *supra*, noot 87.

91. *Ibidem*, pp. 404, 408, 411-412. Vgl. bv. ook *aker* (Friesland, Rijnland, Westfalen, Holstein) < *aquarium*; Middelned. *kempe* < *campio* < *campus*, en *campioen* < **campionem* > Fr. *champion*. Dat een relict van de nominatief een Franse tussenstap zou uitsluiten (cf. ook *pepel* < *papilio*, Fr. *papillon* < *papilionem*), kan niet absoluut gesteld worden, omdat het Oudfrans nog de *cas sujet* kende.

M.b.t. Middelnederlandse rechtstreeks of onrechtstreeks aan het Latijn ontleende abstracta (bv. *arimetike*, *pagine*, *practice*, *argument*, *absolucie*, *memorie*, *condicie*, *neglicencie*) : cf. VAN DEN TOORN e.a., pp. 131-132.

92. D.w.z. de aardse ballingschap (dus met pejoratieve connotatie), in tegenstelling tot het hemelse vaderland.

93. Dit woord is (zoals andere) zelf al een leenvertaling van het Griekse συμπάθεια.

infrastructuur van Latijnse (en via het Latijn ook van Griekse) origine het (abstracte) vocabularium van de Europese (ook niet-Romaanse) talen schraagt⁹⁴.

Ik ga hier niet in op andere dan lexicale invloeden, die van de Latijnse op de Nederlandse woordorde bv. (inzonderheid in vertalingen)⁹⁵, of de typische synonymale stijl die via de bijbelvertalingen (in de trant van *gaude et laetare* : "verheug en verblijd u") uit het Hebreeuwse idioom stamt (zo lees ik bv. in het slot van Van Maerlant's Rijmbijbel : *Dat ik vulbrocht hebbe ende voldaan*)⁹⁶.

Omgekeerd heb ik reeds de openheid onderstreept van het middeleeuws Latijn voor neologismen, ook voor ontleningen aan de volkstalen (bv. *dicare* < bedijken, indijken; *geldmerka* < Fries "geldmerk"; *werpire* < werpen)⁹⁷. Zeker wanneer zulks voorkomt zonder Latijnse uitgang of zonder *quod vulgo dicitur* of een dergelijke formule⁹⁸, kan dat het gevolg zijn van een zekere intellectuele luiheid, of van een onvoldoende kennis van het Latijn, of van de reële moeilijkheid om een bepaalde term in het Latijn weer te geven. *In casu* de namen van maten en gewichten en in het Noorden de terminologie van het dijk- en polderwezen lijken (naast sommige juridische begrippen) problemen te hebben gesteld⁹⁹. Zo leest men bv. in een goederenregister van de abdij van Egmont uit de twaalfde eeuw : *agros quattuordecim morghene* (morgen = landmaat)¹⁰⁰. Maar het kan nog verder gaan, zoals in deze passage (één van de vele) uit de schepenverordeningen van Calais (einde dertiende eeuw) : *Quod nullus teneat suem portantem, neque ber, nisi teneat infra suum belokhe, vel zoghe et ber perdantur*¹⁰¹. De klerk kent nog *sus* (zwijn), maar het mannelijke *verres* (> Frans

94. Reeds in het Oudnederlands (cf. de *Wachtendonkse Psalmen*) werden abstracta op adjectieven gecreëerd (bv. domheid, waarheid) : cf. VAN DEN TOORN e.a., p. 67.

95. Later zullen de humanisten op hun beurt pogen een Latijns "keurslijf" aan de volkstaal op te leggen.

96. Deze stijl heeft ook het Middelfrans beïnvloed : cf. Th. VENCKELEER, *L'information plurielle comme levier interprétatif*, in : *Le Moyen Français* 33 (1993), pp. 47-55.

97. Vele voorbeelden bij FUCHS & WEYERS, *Lexicon*.

98. Vele voorbeelden bij SLICHER VAN BATH (bv. pp. 48-49 : *promontoria, que dune vulgariter appellantur* [1249]) en bij S. MULLER Fr., *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 's Gravenhage 1903 (pp. 3-57 : *Liber Camerae*) (met dank aan collega Arend Quak voor de inlichting).

99. *Ibidem*, p. 43; GYSSELING, *De geschiedenis*, p. 31 (soms betreft het woorden waarvan een Latijns equivalent wel voor de hand lag : cf. GYSSELING & WYFFELS, p. 11).

100. SLICHER VAN BATH, p. 131.

101. GYSSELING & WYFFELS, p. 17 (nr. 8) (met dank aan collega Johan Taeldeman en dr. Jacques Van Keymeulen voor de verwijzing).

verrat) en het vrouwelijke *troia* (> *truie*) worden dus resp. “beer” en “zeug”, en voor “binnenplaats” gebruikt hij niet het Middellatijnse *curtis* (uit *cohors*, met invloed van *curia*; > Fr. *cour*), maar het Middelnederlandse *beloke*. *Rebus sic stantibus*, kon men inderdaad best alles rechtstreeks in de volkstaal optekenen, want zoiets begint te lijken op de ontbinding van het Latijn (*il Latino maccheronico*, zoals de Italianen zeggen¹⁰²).

Desondanks mag men niet voorbijgaan aan het vreemde fenomeen van de vrij vlotte tweetaligheid Latijn-volkstaal – ook in sommige literaire teksten –, waarover recent nog een grondige studie is verschenen m.b.t. Frankrijk¹⁰³. Die voortdurende *va-et-vient* tussen vader- en moedertaal (het blijft een familieaangelegenheid, zou men kunnen zeggen...) blijkt o.m. uit de reeds geciteerde “mengteksten” in ons taalgebied¹⁰⁴, de *épîtres farcies* in de Franse literatuur, het liturgisch en paraliturgisch drama (de mysteriespelen), bepaalde stukken uit de *Carmina Burana* (Latijn-Duits, Latijn-Frans), zelfs nog uit latere Middelnederlandse kerstliederen als dit :

In hoc festo blijdelijcke
Quisque laudabit dominum,
 Van wiens geboorte ghemenelijcke
Gaudet chorus coelestium.
Magnum novum gaudium
 Dat hij ghebooren wilde weesen,
Qui sanat mundum languidum.
 Van alle seeren mach hij ons gheneesen,

In Bethlehem qui natus est
 Van maria maget plaen,
Per quem quisque salvatus est,
 Die met sonden is belae¹⁰⁵.

Men doet hier een toegeving aan de taal van het volk, maar men kan het toch niet laten ze nog te vervlechten met de “gewijde” taal Latijn.

Literair is het Latijn quasi uitsluitend de gevende, en de volkstalige letterkunde de ontvangende partij geweest. Menige volkstalige tekst (men denke aan Van Veldeke, Van Maerlant) is een

102. Cf. V.E. PAOLI, *Il Latino maccheronico*, Firenze 1959.

103. Cf. CAZAL.

104. Bv. het lofvers van Munsterbilzen : *Tesi samanunga was edele und sconca & omnium virtutum pleniter plena* (cf. GYSSELING, *Corpus*, II, I, p. 133).

105. Volledige tekst bij J.J. MAK, *Middeleeuwse kerstliederen*, Utrecht & Brussel 1948, pp. 55-56 (het gros van die liederen dateert wel uit de 15de eeuw).

vertaling of een bewerking van een Latijns model, en ook wanneer elders inspiratie werd gezocht (in de Franse epiek of ridderromans bv.), dan is de Latijnse traditie van de Oudheid of de Middeleeuwen zelf vaak nog een indirect ingrediënt¹⁰⁶. Een tegenbeweging is in de dertiende eeuw nog zeldzaam. *Van den Vos Reynaerde*, zelf schatplichtig aan de *Ysengrimus* maar eigenstandig uitgewerkt, werd omstreeks 1275 verkort in het Latijn vertaald onder de titel *Reynardus vulpes*¹⁰⁷, een mooi eerbewijs dat in de volgende eeuw ook Ruusbroec († 1381) zal ten deel vallen. Men heeft de rol van de Latijnse literatuur t.o.v. de volkstalige wel eens vergeleken met die van de pelikaan, die volgens het volksgeloof zijn jongen voedt met zijn bloed en er daarna aan sterft. Dat klopt niet helemaal, want de Middellatijnse letterkunde is niet ten onder gegaan na de dertiende eeuw (en later komt nog het humanisme), maar "moeder Latijn" heeft toch bloed verloren...

Kwam de "man in de straat" in contact met de vadertaal Latijn? Veel meer dan men op het eerste gezicht zou denken. Ook al verstond hij het niet, de klanken van het Latijn hoorde hij telkens weer in de kerk, tijdens de mis en andere ceremonies, bij de toediening van sacramenten, bij processies, bedevaarten, enz. Van recurrente woorden en formules bleef er bij hem af en toe iets hangen. Ik herinner mij zelf nog uit mijn kindertijd een uitdrukking als "een hele *saeculorum*" voor iets dat al te lang duurde. In elke mis hoorde men inderdaad enkele keren, aan het slot van een gebed, de formule *per omnia saecula saeculorum* ("door alle eeuwen der eeuwen", met de typische Hebreeuwse intensiteitsgenitief). De vorm *quaesumus* (uitgesproken als *kwezoemoes*), de eerste persoon meervoud van het defectieve werkwoord *quaeso* ("ik vraag"), kwam ook herhaaldelijk terug. Het kan ons woord "kwezel" hebben beïnvloed¹⁰⁸.

De scheldnaam "kwibus", als dusdanig geattesteerd in de zeventiende eeuw, wordt wel eens beschouwd als een pronomen *quibus*, komende uit de studententaal. Zoiets is in principe niet onmogelijk, want bv. ook *quaestio* lijkt in de Vlaamse dialecttaal voort te leven¹⁰⁹. Doch een liturgische herkomst, ooit gesuggereerd in een "taaltuin" van het dagblad *De Standaard*, komt mij veel

106. Cf. SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN e.a., pp. 12-17.

107. Cf. VAN ACKER, p. 341 (de auteur is Balduinus Iuvenis, omgeving Brugge).

108. Men brengt het ook in verband met "kwezelen" ("kleinigheden doen") en met andere woorden voor menselijke geluiden, beginnend met *kw*, bv. "kwelen, kwetteren".

109. Collega Johan Taeldeman vroeg zich dat af m.b.t. wendingen als "kwets komt hij niet vandaag", of "de kwestie is of..."

aannemelijker voor, juist omdat het woord enkel in het Nederlands bestaat¹¹⁰, waar het in de omgangstaal wellicht al zeer lang vóór de schriftelijke betuiging werd gebruikt. In sommige priefaties van de mis was er inderdaad sprake van de hemelse machten, de hiërarchie van engelen, die God onafgebroken loven. De priester besloot als volgt : *Cum quibus*¹¹¹ *et nostras voces ut admitti iubeas, deprecamur, supplicii confessione dicentes...* ("Laat met hen ook onze stemmen meeklinken, zo bidden wij, wanneer ze ootmoedig U belijden met de woorden..."). Dan volgde het *Sanctus* en beklom de acoliet de trappen van het altaar om te bellen. De Latijnonkundige misganger dacht blijkbaar dat de priester de misdienaar bij zich had geroepen : "kom, kwibus" (de woordspeling *cum/kom* is overigens al bekend uit de *Ysengrimus* in de twaalfde eeuw¹¹²). Die ablatief meervoud van het betrekkelijk voornaamwoord vond hij zo bizar, dat de vorm hem bruikbaar leek als soortnaam voor "een vreemde, rare vent".

Wat verder in de eucharistieviering verhief de celebrant even de stem bij de consecratie en zei : *Hoc est enim corpus meum* ("Want dit is mijn lichaam"). De goegemeente schijnt daarvan *hocus pocus* te hebben gemaakt...¹¹³. Dat het Latijn voor de massa *illitterati* niet alleen een sacrale, maar ook een "magische" taal was, doet vanzelfsprekend geen afbreuk aan de "gewijde sfeer" waarin de gregoriaanse gezangen vrome kerkgangers onderdompelden, al hebben de vaganten meer dan eens de liturgie geparodieerd in hun kroeg- en dobbelrituelen¹¹⁴ (met sporen daarvan in onze *Ad fundum*'s van weleer). Concilies en synoden in de dertiende eeuw fulmineerden telkens weer tegen die *vagi scholares, goliardi, ioculatores, histriones, bufones*, die zelfs zo vermetel waren om, met toestemming van de priesters, in de kerken zelf op te treden¹¹⁵.

*

* *

110. *Un quidam* wordt gezegd in het Frans voor *un certain* (niet pejoratief).

111. Antecedent : *angeli, dominationes, potestates, caeli, caelorumque virtutes, beata Seraphim*.

112. *Ysengrimus*, V, 547-550 : *Continuo "dominus vobiscum !" dicere iussus, / Ysengrimus ovans "cominus", inquit, "ovis" ! / Et "cùm" teutonice accentu succlamat acuto, / Nolens grammatica dicere "veni" !*

113. Voor deze internationale term zijn ook andere, minder waarschijnlijke etymologieën voorgesteld (bv. *pocus < poculum*, met *hocus* als rijmwoord).

114. Bv. ook in het *Officium lusorum* (spelersmis) of de *Missa asinaria* (ezelsmis).

115. Teksten bij H. WADDELL, *Vaganten in de Middeleeuwen* (vertaling van *The Wandering Scholars* door J.H.W. BOUMAN), Antwerpen 1978², pp. 225-244.

Ik geloof alles bijeen niet dat het Latijn veel aan prestige heeft ingeboet in de dertiende eeuw. Het blijft de taal van de kerk en van de geleerdheid; ik zou haast zeggen : meer dan ooit, gezien het succes van de "Latijnse scholen" en van de universiteiten, mét een vorm van "intellectueel proletariaat" (de *pauper clericus*)¹¹⁶. Wel geldt er nu een andere taakverdeling met de verschriftelijkte nationale talen, binnen de diverse vormen van "geletterdheid" (*literacy, Schriftlichkeit*). In dat verband maakt men allerlei onderscheiden, bv. tussen de individuele geletterdheid (gaande van de basisvaardigheid lezen en schrijven tot de "mandarijnen-geletterdheid") en de professionele en pragmatische (officiële of administratieve) geletterdheid¹¹⁷. Een voorbeeld van proportionaliteit binnen een bepaald genre (*sensu lato*) biedt ons het lopende project over *Narrative sources* in de Zuidelijke Nederlanden. Van de 216 tot nog toe geïnventariseerde titels m.b.t. de dertiende eeuw zijn er 150 die Latijnse bronnen betreffen, bijna 70% m.a.w.¹¹⁸.

Men heeft zelfs gesteld dat de volkstalen als regionale cultuurtalen pas echt zullen doorbreken dankzij de boekdrukkunst, de Reformatie en het humanisme¹¹⁹, maar ook dat laatste zal het Latijn als *lingua franca* blijven benutten, zij het dan in een classiciserend-puristische geest die aan het Neolatijn zijn vrij "artificieel" karakter verleent. Hoe dan ook, de geschiedenis van het minuscule dialect uit Latium, tot wereldtaal geworden én onder de vorm van een moedertaal en daarna moedertalen (de Romaanse), én onder de vorm van een supranationale vadertaal in de Middeleeuwen en de Renaissance, is en blijft een wonderlijk verhaal. Het Latijn schraagt de Europese cultuur, al is zijn rol vandaag de dag in menig opzicht, en *mutatis mutandis*, overgenomen door het Engels.

BIBLIOGRAFIE

AUERBACH E., *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958.

116. Cf. J. CHÉLINI, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Paris 1968, pp. 287-288 ("prolétariat clérical" in het algemeen).

117. Cf. MOSTERT, *De vroegste geschiedenis*, pp. 316-317, 329.

118. *Narrative Sources 2.2. The Narrative Sources from the Southern Low Countries 600-1500*. De cijfers zijn echter nog zeer voorlopig (met dank aan Jeroen Deploige van de Vakgroep *Middeleeuwse Geschiedenis* van de Universiteit Gent).

119. Cf. DE VRIES, WILLEMYNS, BURGER, p. 57.

- AXTERS S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden, I : De vroomheid tot rond het jaar 1300*, Antwerpen 1950.
- BARTELINK G.J.M., *Uitgewiste Latijnse sporen in het Nederlands*, in : *Hermeneus* 56 (1984), pp. 262-266.
- BURGERS J.W.J., DIJKHOF E.C., KRUISHEER J.G., *De doordringing van het schrift in Holland en Zeeland in de tweede helft van de dertiende eeuw*, in : DE BOER D.E.H. e.a. (ed.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, pp. 191-211.
- CAZAL Y., *Les voix du peuple – Verbum Dei. Le bilinguisme latin-langue vulgaire au Moyen Âge*, Genève 1998.
- CONTAMINE G. (ed.), *Traductions et traducteurs au Moyen Âge. Actes du Colloque international du C.N.R.S. (Paris 1986)*, Paris 1989.
- DE VRIES J.W. & DE TOLLENAERE F., *Etymologisch Woordenboek*, Utrecht 1995¹⁹.
- DE VRIES J.W., WILLEMYNS R., BURGER P., *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam 1994.
- DIJKHOF E.C., *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325*, Amsterdam 1997.
- FUCHS J.W. & WEYERS O., *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi. Woordenboek van het Middeleeuws Latijn van de noordelijke Nederlanden*, Leiden 1977 e.v.
- DE GHELLINCK J., *L'essor de la littérature latine au XIIIe siècle*, Bruxelles, Bruges, Paris 1955².
- GRÖBER G., *Übersicht über die lateinische Literatur von der Mitte des VI. Jahrhunderts bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts*, München 1963².
- GROOTAERS L., *De lotgevallen van een paar Latijnse leenwoorden in onze dialecten*, in : *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1943, pp. 171-187.
- GOULLET M. & PARISSÉ M., *Apprendre le latin médiéval*, Genève 1990.
- GYSELING M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, I : *Ambtelijke bescheiden*, 's Gravenhage 1977; II : *Litteraire handschriften*, 1, *Fragmenten*, 's Gravenhage 1980.
- GYSELING M., *De geschiedenis van onze taal*, Hasselt 1978 (*Twintig eeuwen Vlaanderen*, 9).
- GYSELING M., *De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de dertiende eeuw*, in : *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (Nieuwe Reeks)*, Gent 1971, pp. 27-35.
- GYSELING M. & WIJFFELS C., *Diets in schepenverordeningen van Calais uit het einde der XIIIe eeuw*, in : *Studia Germanica* 4 (1962), pp. 9-30.
- HAMESSE J. (ed.), *Aux origines du lexique philosophique européen. L'influence de la "Latinitas"*. *Actes du colloque international (Rome)*, Louvain-la-Neuve 1997.
- HAMESSE J. & FATTORI M. (ed.), *Rencontres de cultures dans la philosophie médiévale : traductions et traducteurs de l'Antiquité tardive au XIVe siècle*, Louvain-la-Neuve 1990.

- HEEROMA K., *De erfenis van het Latijn*, in : *Algemene aspecten van de grote cultuurtafen*, Den Haag 1956, pp. 6-26.
- HENKEL N. & PALMER N.F. (ed.), *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter, 1100-1500 (Regensburger Colloquium 1988)*, Tübingen 1992.
- HUBERT M., *Quelques aspects du latin philosophique aux XIIIe et XIIIe siècles*, in : *Revue des études latines* 27 (1949), pp. 211-231.
- HUIZINGA E., "Hoe mense noemt in Latijnen metten Duytsche" : *tweetaligheid in een Middelnederlands artes-handschrift*, in : WACKERS e.a., pp. 305-322.
- LANGOSCH K., *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur*, Darmstadt 1963.
- LEBON L., *L'instruction du peuple. Histoire de l'enseignement populaire*, Bruxelles 1870³.
- LENTNER L., *Volkssprache und Sakralsprache. Geschichte einer Lebensfrage bis zum Ende des Konzils von Trient*, Wien 1964.
- MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III, München 1931, reprint 1964.
- MANTELLA F.A.C. & RIGG A.G. (ed.), *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, Washington 1996.
- DE MOREAU E., *Histoire de l'Eglise en Belgique*, III : *L'Église féodale (1122-1378)*, Bruxelles 1945.
- MOSTERT M., *Het gesproken en geschreven woord in de Middeleeuwen*, in : *Theoretische geschiedenis* 22 (1995), pp. 135-148.
- MOSTERT M., *Kennisoverdracht in het klooster. Over de plaats van lezen en schrijven in de vroegmiddeleeuwse monastieke opvoeding*, in : STUIP & VELLEKOOP, pp. 87-125.
- MOSTERT M. (ed.), *New Approaches to Medieval Communication*, Turnhout 1999.
- MOSTERT M., *De vroegste geschiedenis van de schriftcultuur in Holland*, in: BLOK D.P. e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Amsterdam 1998, pp. 315-330.
- MOHRMANN C., *Études sur le latin des chrétiens*, I : *Le latin des chrétiens*, Roma 1961²; II : *Latin chrétien et médiéval*, Roma 1961; III : *Latin chrétien et liturgique*, Roma 1965; IV : *Latin chrétien et latin médiéval*, Roma 1977.
- MUNSKE H.H. & KIRKNESS A. (ed.), *Das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen*, Tübingen 1996.
- PEI M., *The Influence of Latin-Romance on Western European Languages*, in : IDEM, *The Story of Latin and the Romance Languages*, New York 1976, pp. 187-206.
- PHILIPPEN L.J.M., *Het volksonderwijs in onze middeleeuwse steden, inzonderheid te Antwerpen (1200-1563)*, Antwerpen 1920 (*Verhandelingen van de Algemene Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding*, 179).

- POST R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, I, Utrecht & Antwerpen 1957.
- POST R.R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht & Antwerpen 1954.
- NAUWELAERTS M.A., *Scholen en onderwijs*, in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 4, Bussum 1980, pp. 366-371.
- QUAK A., *Studien zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*, Amsterdam 1973.
- RICHTER M., *Sprache und Gesellschaft im Mittelalter. Untersuchungen zur mündlichen Kommunikation in England von der Mitte des elften bis zum Beginn des vierzehnten Jahrhunderts*, Stuttgart 1979.
- SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN M.A. e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen 1993.
- SIZOO A., *Ook u spreekt Grieks en Latijn*, Kampen 1961.
- SLICHER VAN BATH B.H., *Nederlandsche woorden in Latijnsche oorkonden en registers tot 1250*, in : *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 65 (1947), pp. 38-53, 118-147.
- SPITZER L., *Classical and Christian Ideas of World Harmony. Prolegomena to an Interpretation of the Word "Stimmung"*, in : *Traditio* 2 (1944), pp. 409-464; 3 (1945), pp. 307-364.
- STOOKER K. & VERBEY T., *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*, I-II, Leuven 1997.
- STOTZ P., *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, III: *Lautelehre*; IV: *Formenlehre, Syntax und Stilistik*, München 1996 & 1998.
- STRECKER K. & PALMER R.B., *Introduction to Medieval Latin*, Berlin 1967⁴.
- STUIP R.E.V. & VELLEKOOP C. (red.), *Scholing in de Middeleeuwen*, Hilversum 1995.
- TUMMERS P.L.M., *Wat is er overgebleven van de taal der Romeinen ?*, in : *Land Herle* 146 (1964), pp. 123-127.
- VAN ACKER L., *De Latijnse literaire cultuur in Noorden en Zuiden van circa 1050 tot circa 1350*, in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 3, Bussum 1982, pp. 328-342.
- VAN DEN TOORN M.C., PIJNENBURG W.J.J., VAN LEUVENSTEIJN J.A., VAN DER HORST J.M., *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam 1997.
- VAN HOOFF A., *Hoe klassiek is het Nederlands ?*, in : *Kleio* 9 (1979), pp. 25-35.
- VAN ROOSBROECK R., *Diets cultuurbeeld*, in : IDEM, *Geschiedenis van Vlaanderen*, I : *Van de vroegste tijden tot en met de Bourgondische tijd*, Hasselt 1972, pp. 193-232.
- VAN UYTFANGHE M., *Après les "morts" successives du latin : quelques réflexions sur son avenir*, in : F. DECREUS & C. DEROUX (ed.), *Hommages à Jozef Veremans*, Bruxelles 1986, pp. 328-354.

- VAN UYTFANGHE M., *Rome, Romania, Germania. Recente inzichten in de genese van het Europa der talen*, Brussel 2000 (*Academiae Analecta*, Nieuwe reeks, nr. 1).
- VOSSEN C., *Mutter Latein und ihre Töchter. Weltsprachen und ihr Ahnenpass*, Düsseldorf 1984¹².
- WACKERS P. e.a. (ed.), *Verraders en bruggenbouwers : Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam 1996.
- WEYERS O., *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Roma 1987.
- WEYERS O., *Vocabulaire des collèges universitaires (XIIIe – XVIe siècles). Actes du colloque Leuven 9-11 avril 1992*, Turnhout 1993.
- WEYERS O., *Vocabulaire des écoles et des méthodes d'enseignement au moyen âge. Actes du colloque Rome 21-22 octobre 1980*, Turnhout 1992.
- WEYNEN A., *Leenwoorden uit de Latinitas, stratigrafisch beschouwd*, in : *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Nieuwe Reeks*, Gent 1967, pp. 365-480.
- WOLFF PH., *Les origines linguistiques de l'Europe occidentale*, Paris 1970.